

Ярошевич І. А.,

Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана, м. Київ

НАЦІОНАЛЬНЕ Й ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ В УКРАЇНСЬКІЙ МОРФОЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті простежено взаємодію питомих українських і запозичених термінів-інтернаціоналізмів у системі морфологічних термінів української мови в різні періоди її функціонування.

Ключові слова: морфологічна термінологія, питоми українські терміни, запозичені терміни-інтернаціоналізми.

In the article cooperation is traced specifically Ukrainian and adopted terms-internationalisms in the system of morphological terms of Ukrainian in different periods of its functioning.

Key words: morphological terminology, specifically the Ukrainian terms, adopted terms-internationalisms.

Термінологію справедливо вважають найбільш керованим складником лексичної системи мови, оскільки вона найбільшою мірою “піддається свідомому і цілеспрямованому втручання носіїв мови в її формування та нормалізацію” [4, с. 77]. У розв’язанні проблеми становлення й унормування української наукової термінології різних галузей знань актуальною, водночас дискусійною залишається проблема співвідношення терміноодиноць, створених на національній мовній основі, і тих, які перенесено на україномовний ґрунт з інших мов, значну частину яких становлять запозичені терміни-інтернаціоналізми.

Інтернаціоналізми визначають як “слова і вислови, що належать до спільноетимологічного фонду ряду мов, близьких за походженням або історичною належністю до певної зони” [8, с. 225]. В. В. Акуленко інтернаціоналізмами називає “слова різних мов, схожі за формою, тобто звучанням і написанням, що виражають одне і те саме поняття” [1, с. 149]. У нашому дослідженні інтернаціоналізми ми розглядаємо як слова, що функціонують передусім у термінологічних системах (у даному випадку в морфологічній системі) багатьох мов світу, запозичені з мови народу, який створив їх та увів до наукового обігу позначувані ними поняття.

У творенні наукової термінології сучасним розвиненим мовам властиво багато спільних рис, проте кожній із них притаманні й певні особливості та власні традиції, що склалися в процесі їхнього історичного розвитку. У європейських країнах, де в сфері освіти і науки панувала латинська мова аж до формування національних мов, в науковій термінології істотно переважали інтернаціоналізми греко-латинського походження. Українська термінологія порівняно з термінологією європей-

ських мов має специфічний характер, оскільки її становлення відбувалося під впливом церковнослов'янської, а згодом російської і польської мов. У різних терміносистемах будь-якої мови наявні як національні, так і інтернаціональні терміноодиниці, що є природним явищем. Інша річ, у якому співвідношенні перебувають ці терміноодиниці у тій чи тій терміносистемі та як вони взаємодіють у різні періоди розвитку мови.

Інтернаціональність мовних знаків слід розглядати як особливий феномен, що існує у сфері міжмовних контактів на різних синхронних зрізах у розвитку мови й науки про неї. Причому інтернаціональне може бути виявлене лише у його відношенні та зіставленні з національним, воно “не протистоїть національному, а втілюється в ньому” [2, с. 42]. Інтернаціональне – це “не наднаціональне, а спосіб існування національного в його вищому прогресивному вираженні” [підкреслення наше – І.Я.] [7, с. 9].

Ідея неперервності розвитку літературної мови та закріплення в ній результатів наукових пошуків, репрезентованих відповідними термінами, тісно пов'язана з різноаспектним вивченням окремих терміносистем, становлення і розвиток яких в усі періоди функціонування мови визначався як позамовними (екстралінгвальними), так і внутрішньомовними (інтралінгвальними) чинниками. Ці чинники яскраво простежуються на становленні та унормуванні української морфологічної термінології – невід'ємного складника граматичної термінології. Граматику справедливо вважають найдавнішою і найважливішою дисципліною в освіті, за допомогою якої можна було досягти всіх інших знань [5, с. 35]. Одним із позамовних чинників у становленні морфологічної (і ширше – граматичної) термінології було те, що перші наукові лінгвістичні праці в Україні, датовані періодом XIV-XVII ст., які вчені розглядають у контексті українського мовознавства, були присвячені дослідженню церковнослов'янської мови, однієї з найпоширеніших міжнаціональних писемно-літературних мов Європи до XVIII ст., якою в східнослов'янській редакції користувалися й українці. Тож цілком зрозуміло, що у цих працях було представлено церковнослов'янську термінологію, вироблену середньовічними граматистами Л. Зизанієм, М. Смотрицьким, І. Ужєвичем, які творчо використали термінологію античних греко-латинських граматик, де вперше було сформульовано основні поняття граматичного ладу мови. Цю термінологію вчені перенесли на слов'янський ґрунт переважно шляхом перекладу та структурного і семантичного калькування. Водночас вони створили і величезну кількість нових оригінальних термінів та вилучили з ужитку деякі з них, не властиві слов'янським мовам (наприклад, артикль). У східнослов'янських граматиках уперше натрапляємо і на найзагальніші терміни, що їх у подальшому кваліфікують як інтернаціоналізми – граMATика та етимологія. Останнім терміном позначався розділ граматики, у якому було сформу-

льовано вчення про частини мови і властиві їм граматичні категорії, що є об'єктом вивчення у морфології. Цим терміном у невластивому щодо сучасного розумінні поняття вчені послуговувалися навіть ще на початку XIX ст.. Термін морфологія у науковому обігу з'явився спочатку для позначення одного з розділів біології, а з XIX ст. його було поширено й у мовознавстві [3, с. 377]. Отже, у давній період розвитку української літературної мови власне українських морфологічних термінів не засвідчено. Та й у наступні періоди аж майже до середини XIX ст. у лінгвістичній термінології панувала церковнослов'янська термінологія. Цьому сприяло і те, що українська мова в Східній Україні мала обмежену суспільну сферу функціонування, що обмежувало реальні можливості створення і збагачення її власне українською термінологічною лексикою. І лише з середини XIX ст. спочатку в західноукраїнських землях, де українська мова не зазнавала жодних утисків щодо свого функціонування, а з початку XX ст., коли було знято заборону українського друкованого слова і розширено функціонування української мови і в східноукраїнських землях, розпочинається активне випрацювання української наукової термінології на національній основі.

Вияв внутрішньомовних чинників у становленні української морфологічної термінології, таким чином, можна спостерігати лише з середини XIX ст., коли поряд із все ще традиційно вживаними церковнослов'янськими термінами та термінами-інтернаціоналізмами активно створюються власне українські терміни. Ю. Шевельов з цього приводу зауважував, що відмова від церковнослов'янізмів відбувалася тоді, коли український народ “шукав доказів своєї окремішности... і піднісвся на рівень нації – якщо не в реальному тривалому державному існуванні, то бодай у свідомості” [9, с. 3]. Отже, визначальною особливістю термінотворчого процесу в цей період стає свідома відмова від церковнослов'янських термінів та заміна їх українськими відповідниками. Лише незначну частину термінів, засвідчених у східнослов'янських граматиках XVI-XVII ст., співвідносних із загальноновживаними словами спільнослов'янського походження, у властивому українській мові фонетико-графічному варіанті було збережено і в українській морфологічній термінології (рід, число, вид). Саме тоді прозвучав заклик І. Огієнка створювати такі терміни, які були б зрозумілими й доступними усім носіям української мови. Національне в морфологічній термінології на кінець XIX ст. стає панівним. Для позначення одних і тих самих понять морфології вчені пропонували іноді не один, а кілька термінів. Наприклад, замість церковнослов'янського терміна глаголь використовували терміни дієслово, часослов, слово часове, часівник; замість предлогъ – прийменник, відносник; замість падежь – відмінок, одмінок, відміна тощо. Деяким церковнослов'янським термінам надавали укра-

їнського звучання (наприклад, причастіє – причасник поряд із терміном дієприкметник; мѣстоименіє – містоіменник поряд із займенник тощо). Творення морфологічних термінів відбувалося здебільшого за рахунок внутрішніх ресурсів української мови, а саме: 1) надання загальнозживаним словам і словосполученням термінологічного значення (особа, закінчення, основа, спосіб, стан, неозначений спосіб, майбутній час); 2) творення від загальнозживаних слів, що набули термінологічного значення, похідних термінів за допомогою питомо українських словотворчих афіксів, основоскладання та словоскладання (відмінювання, особові/безособові дієслова, причасники-прикметники, придієслівник, дієнарічник, дієзміна, дієіменник тощо). На початковому етапі випрацювання українських морфологічних термінів помітна значна кількість лексичних фонетико-графічних і словотвірних варіантів через недотримання їхніми творцями єдиних критеріїв і принципів термінотворення. Водночас ці варіанти є свідченням цілеспрямовано-регулятивного процесу на шляху їхнього унормування в морфологічній терміносистемі. Принаймні вже в 20-ті роки ХХ ст. нормативними стали майже всі власне українські назви частин мови, граматичних категорій і форм, якими оперують українські мовознавці.

У період творення українських морфологічних термінів на національній основі досить помітною була й орієнтація українських граматистів на досягнення зарубіжних лінгвістів. Бажання наблизити українську науку до європейського культурного й інтелектуального контексту відбилося у використанні поряд із новоствореними національними запозичених термінів-інтернаціоналізмів: деклінація – відмінювання, стосування; кон'югація – дієвідмінювання, дієзміна, часування; інфінітив – дієіменник, імена дієсловові, неопределіник, безоглядна форма часівника, неозначена форма дієслова; імператив – наказовий (приказовий, вольовий) спосіб тощо.

Перевагу термінам-інтернаціоналізмам у назвах відмінків української мови надавав у своїх дослідженнях Є. Тимченко: номінатив, генетив, датив, акузатив, вокатив, інструменталь, льокатив [10; с. 455]. Однак ці назви відмінків у сучасній термінології поступаються національним, а в окремих наукових дослідженнях функціонують як дублети до них. Однакове розуміння обох дублетних термінів забезпечується абсолютно тотожним їх визначенням, прийнятим у відповідній терміносистемі, що не перешкоджає розумінню поняття. Як слушно зауважував М. А. Жовтобрюх, “з погляду комунікативної доцільності важливо не те, щоб будь-яким чином уникати термінологічних дублетів, а те, щоб у термінологічній системі мови не існувало зайвих дублетів, тобто тотожних значенням паралелізмів у складі термінологічних інтернаціоналізмів або в складі їх національних відповідників. Бо саме така дублетність знижує ко-

мунікативні якості наукової мови” [4; с. 86]. Існування інтернаціонального терміна і його національного дублета в терміносистемі викликане прагненням науковців полегшити читачеві сприймання наукового тексту, оскільки термін-інтернаціоналізм має зазвичай непрозору етимологію на відміну від національного, зміст і форма якого є зрозумілими носієві української мови. Трапляються випадки, коли національний термін втрачається і залишається лише інтернаціональний його еквівалент. Наприклад, втраченим у сучасній термінології є поширений у 20-ті роки ХХ ст. термін дієменник, натомість функціонує термін інфінітив; втраченими є і терміни на позначення частин слова проросток, наросток, замість яких уживано терміни-інтернаціоналізми відповідно префікс і суфікс тощо. Хоча в останнє десятиліття ХХ ст. та на початку ХХІ ст. виразною стає тенденція до відновлення національної ідентичності цих та деяких інших термінів.

Зовсім іншою була картина співіснування національного й інтернаціонального в досліджуваній терміносистемі в 60-ті–80-ті роки минулого століття, не кажучи вже про 30-ті–50-ті роки, коли термінологічна діяльність науковців, спрямована на розбудову національної термінології, була майже повністю припинена та зорієнтована на зближення з російською термінологією. У цей період переважно через російську мову відбувається активне запозичення інтернаціональних термінів шляхом структурного і семантичного калькування. Упродовж зазначеного періоду терміни-інтернаціоналізми нерідко співіснують у структурі наукового тексту поряд із питомо українськими: сингулятив (*singularia tantum*), плюратив (*pluralia tantum*), субстантив, ад’єктив, вербоїд, девербатив, інтер’єктив, номінатив, предикатив тощо. Спостерігається також творення від них похідних термінів за зразком наявних в українській мові парадигм, що, безумовно, є одним із результативних і економних шляхів поповнення морфологічної терміносистеми. Пор.: субстантивізація, ад’єктивізація, прономіналізація, інтер’єктивізація тощо. Однак, як зазначають дослідники, запозичення термінів (у тому числі й інтернаціоналізмів) є виправданим, якщо в науці не було і ще немає своєї назви для позначення поняття або коли виникає потреба розширення змісту вже відомого, наявного у мові національного терміна. В іншому випадку слід уникати запозичень (хай навіть й інтернаціональних), оскільки надмірна насиченість наукового тексту малозрозумілими термінами утруднює розуміння поняття, штучно ускладнює авторську думку, викликає термінологічні непорозуміння і плутанину, а отже, не збагачує поняттєвий фонд, а навпаки, ускладнює його [6, с. 10, 12].

Водночас поєднання в українській морфологічній термінології свого, національного й інтернаціонального у тій пропорції, яка дає змогу вітчизняній науці, зберігаючи національну основу, виходити на міжна-

родний рівень, на наш погляд, є цілком виправданим. Без таких термінів, що мають інтернаціональну основу, як морфема, афікс, флексія, грамама, парадигма, вокатив, інфінітив, предикатив, компаратив, валентність, аспектуальність, адвербіалізація та багатьох інших годі собі уявити сучасне наукове дослідження з морфології української мови. Запозичення термінів-інтернаціоналізмів в основному відбувається із запозиченням наукових понять, що з'явилися у зарубіжній науці, і їхня поява у певній терміносистемі завжди випереджає лінгвістичні можливості мови-реципієнта, а отже, є свідченням її розвитку.

Активні наукові контакти українських і зарубіжних учених у певних галузях знань сприяють виробленню спільних принципів і традицій в унормуванні співвідношення в національних терміносистемах свого, національного й інтернаціонального на користь національного.

Література:

1. Акуленко В. В. Основные этапы интернационализации словарного состава славянских языков // Слов'янське мовознавство. Доповіді X Міжнародного з'їзду славистів. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 148-167.
2. Акуленко В. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. – Харків: Вища шк., 1980. – 206 с.
3. Вихованець І. Р. Морфологія // Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во “Укр. енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 337.
4. Жовтобрюх М. А. Системність східнослов'янської лінгвістичної термінології у “Словнику слов'янської лінгвістичної термінології” // Славянская лингвистическая терминология. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 77-87.
5. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. – К.: Наук. думка, 1985. – 222 с.
6. Селігей П. О. Сучасне термінотворення: симптоми на синдроми // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 48-67.
7. Соотношение интернационального и национального в общественно-политической терминологии восточнославянских языков / Отв. ред. Т. И. Панько. – Львов: Вища шк., 1984. – 201 с.
8. Ткаченко О. Б. Інтернаціоналізм// Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во “Укр. енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 225.
9. Шевельов Ю. (Шерех Ю.) Невіддільна спадщина (кілька слів про українські церковнослов'янізми) // Єдиними устами. – Львів, 1998. – № 2. – С. 3.
10. Ярошевич І. Морфологічні терміни в українських граматиках початку ХХ ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2006. – Вип. 276-277. Слов'янська філологія. – С. 453-456.